

ROMAIN ROLLAND O EL COMPROMÍS
INTELLECTUAL (1914-1939)
FRANCESC FOGUET I BOREU
Universitat Autònoma de Barcelona

L'esclat de la Gran Guerra el 1914 suposà l'entrada de cavall sicilià en el camp polític de l'escriptor francès Romain Rolland (1866-1944), conegut arreu fins aleshores sobretot com a autor del cicle novel·lístic *Jean Christophe*. Durant tot el conflicte, Rolland es comprometé públicament a favor de la pau i la unitat d'Europa amb nombrosos escrits (cartes, articles, manifestos...) que el situaren en l'ull de l'huracà dels encesos debats entre les parts bel·ligerants i li atorgaren de resultes d'això una gran notorietat internacional (BASQUIN-BENSLIMANE 2007: 69). Esdevingué, en paraules de Stefan ZWEIF, el seu primer biògraf, «la voix de l'Europe au temps de sa plus profonde détresse» (1929: 50). Emmarcat en l'arc temporal que va des del temps de la Primera Guerra Mundial (1914-1918) fins a la Guerra d'Espanya (1936-1939), el present treball proposa una aproximació a la trajectòria de Rolland com a intel·lectual compromès en pro dels valors democràtics i pacifistes, i una anàlisi —necessàriament parcial— de l'impacte que tingué la seva figura i la seva obra en la intel·lectualitat catalana coetània.

EL CLAM EN EL DESERT DE ROMAIN ROLLAND DURANT
LA GRAN GUERRA

En el seu recull d'articles *Au-dessus de la mêlée* (1915), Romain ROLLAND se centrava en el paper que havia de jugar la intel·lectualitat en el conflicte bèl·lic obert a Europa, com avancen les primeres línies de la introducció: «Un grand peuple assailli par la guerre n'a pas seulement ses frontières à défendre: il a aussi sa raison. Il lui faut la sauver des hallucinations, des injustices, des sottises, que le fléau déchaîne. A chacun son office: aux armées, de garder le sol de la patrie. Aux hom-

mes de pensée, de défendre sa pensée» (1923: 1). La interpel·lació rollandiana a la intel·lectualitat europea —especialment a la dels països belligerants— apel·lava a la seva consciència per recordar-li que, per damunt de la pàtria, hi havia els drets humans i que, lluny de l'estrèpit de la guerra i de l'odi, la seva missió era defensar la raó, l'ètica i la veritat. La intel·lectualitat francesa o alemanya no podia caure en l'error moral i polític de participar en l'exacerbació ofuscada del bel·licisme, ni en el vilipendi delirant de l'adversari: «Ni d'un côté ni de l'autre, ils n'ont fait grand honneur à l'intelligence, ils n'ont pas su la défendre contre les souffles de violence et de folie. [...] La faiblesse inouïe avec laquelle les chefs de la pensée ont partout abdicqué devant la folie collective, a bien prouvé qu'ils n'étaient pas des *caractères*» (ROLLAND 1923: 92-93). Un cop desfermada la guerra, la intel·lectualitat europea no podia aturar-la ni tan sols combatre-la, però sí que tenia el deure d'atenuar l'odi i de preparar junts una pau futura que fos justa i evités crear el germen —com així fou— d'una nova guerra (ROLLAND 1923: 111).

Quatre anys més tard, Rolland reuní a *Les Précurseurs* (1919) els articles consagrats a les personalitats més rellevants —Maksim Gorki, Bertrand Russell, Henri Barbusse o Stefan Zweig, entre d'altres— que havien sabut mantenir el seu pensament lliure i la seva fe internacional per sobre de la fúria de la guerra i la universal reacció bel·licista. Respecte a *Au-dessus de la mêlée*, el to canvia i s'apaivaga l'apassionament —el *j'accuse* adreçat a la consciència europea— de la primera hora. Els seus articles «ne luttent plus contre des opinions et contre la guerre, ils se contentent de mettre en lumière ceux qui, dans tous les pays, combattent pour l'autre idéal, “les pionniers de l'âme européenne”; c'est ainsi que Nietzsche appelait les annonciateurs de l'unité spirituelle» (ZWEIG 1929: 251). Així i tot, Rolland no hi estalvia les crítiques a la intel·lectualitat europea, perquè no tan sols havia estat incapaç de treballar per la mútua comprensió o per posar límits a l'odi, sinó que també havia contribuït a fer més estrepitosos els timbals de guerra. N'eren una excepció els signants de la «Déclaration de l'Indépendance de l'Esprit», redactada per Rolland la primavera de 1919, que incloïa intel·lectuals d'arreu del món (Rabindranath Tagore, Benedetto Croce, Bertrand Russell, Henri Barbusse, Herman Hesse,

Upton Sinclair, Albert Einstein, Stefan Zweig o Charles Vildrac), entre els quals els catalans Josep Maria López-Picó, Alfons Maseras i Eugeni d'Ors. En aquest manifest, Rolland deplorava que bona part dels intel·lectuals s'havia posat al servei de la pàtria, en lloc d'assumir la seva missió de «servidors de l'esperit».

Com a intel·lectual compromès, Rolland prengué una posició política i moral que rebatia, amb raons i arguments, «l'idéologie de la guerre, l'ingénieuse déification de l'éternelle bête humaine», a fi que, en acabar-se el conflicte, es pogués «remplacer la politique militaire dévastatrice par une politique morale reconstructrice» (ZWEIG 1929: 227 i 265). La veu dissident de Rolland, en una Europa que entonava exasperades arengues de guerra, provocà reaccions irades tant a França —on l'acusaren de traïr la pàtria— com a Alemanya —on el feren còmplice de la prolongació de les hostilitats—, de manera que se sentí «pris entre deux feux roulants d'absurdités» (ROLLAND 1961: 184). Anys més tard, en una missiva a Rabindranath Tagore, datada el 22 de desembre de 1925, Rolland confessà, afligit, la seva indignació pel tracte rebut durant la Gran Guerra: «Pour avoir défendu, pendant la guerre, l'âme la plus haute de la France, son génie d'humanité, la France me renie [...]. C'est la loi ironique et tragique: qui veut sauver son peuple est un "Ennemi du Peuple", comme dit le beau drame d'Ibsen» (TAGORE I ROLLAND 1961: 66). Malgrat això, també hi hagué alguns escriptors europeus d'esperit lliure i independent que valoraren *Au-dessus de la mêlée*. N'és una bona mostra la carta del 9 de gener de 1916 que l'escriptor alemany Hermann Hesse —mobilitzat durant la guerra i igualment fustigat pels seus compatriotes— envià a Rolland, en la qual li agrai de manera cordial que expressés, en el seu assaig, un estat d'esperit malauradament excepcional aleshores (HESSE I ROLLAND 1972: 37).

Els *Dietaris* de Stefan Zweig —publicats recentment en català— brinden un altre testimoni extraordinari de la lluita que menà Rolland per alçar la veu a favor de la pau en un món enfollit per la guerra. Per més que participés al començament del conflicte de l'entusiasme bel·licista generalitzat (MARTÍ 2021), Zweig mantingué el vincle amical amb Rolland —fins i tot, endegà amb ell iniciatives conjuntes de cooperació— a través sobretot de la correspondència, que li era balsàmica i reconfortant, tot i les intromissions de la censura. En el dietari reite-

rà l'admiració que sentia per l'espiritualitat, l'altruisme i la tenacitat de Rolland, amb qui coincidia que l'objectiu final era la pau, però es planyé de la inutilitat de trencar el silenci, atès que qualsevol cosa que es digués en aquells moments seria tergiversada, mutilada o emmudida (ZWEIG 2021: 136-137, 140-141, 158, 262 i 341). Atacat de manera molt hostil a França, centre de les crítiques de totes dues parts contendents, Rolland decidí, finalment, abandonar l'activitat pública, tal com constata ZWEIG (2021: 230): «Ell també es dona per vençut. Qualsevol mediació és absurda, una mena de suïcidi espiritual. Entre els pobles corre un torrent de sang que les paraules ja no poden franquejar». Quan ZWEIG (2021: 261) rebé un exemplar d'*Au-dessus de la mêlée* el 1915, el valorà com «un veritable consol per a l'ànima. Ell també ha perdut tota esperança davant d'un món tan cruel». En l'esplèndida biografia que consagrà a Rolland, ZWEIG recordava també que l'assaig pacifista del seu amic «fut traité “d'abject” par le procureur général de la République, et son auteur publiquement diffamé; les articles de Rolland furent longtemps interdits, alors qu'une théorie de pamphlets qui s'attaquaient à cette libre parole, poursuivirent leur chemin sans être inquiétés» (1929: 221).

En les entrades dietarístiques del 23-29 de novembre de 1917, l'autor d'*El món d'ahir* deixà constància de la seva trobada amb Rolland, a Villeneuve, al cantó de Vaud (Suïssa). Hi entaulà llargues converses en què tots dos coincidiren a reconèixer que «el pitjor crim d'aquesta guerra és la repressió de la paraula, de la qual són culpables tant el militarisme com els intel·lectuals que l'han permesa» (ZWEIG 2021: 295). Rolland es mostrà disposat, a despit de l'animadversió dels mandarins del seu país, a «contribuir, estar obert al món, reconstruir, unir», i confessà la seva preocupació pel declivi «espiritual» de França (ZWEIG 2021: 298). Entenia la seva rebel·lió contra l'opinió pública —concretada a *Au-dessus de la mêlée*— com una manera individual de qüestionar-se profundament i es dolia del fet que, en aquell temps, no hi hagués ningú a Alemanya que el secundés. Confessava així mateix al seu amic austríac que durant els dos primers anys de guerra «cada victòria, tant se val de quin bàndol, li causava dolor, i cada derrota, tristesa» (ZWEIG 2021: 305). El 21 de setembre de 1918, en el quart any de guerra, tots dos escriptors tornen a retrobar-se i a re-

prendre les llargues converses sobre la situació del present. Entre altres aspectes, ZWEIG (2021: 345-346) registra l'admiració que Rolland sentia per Lenin «(tot i les brutalitats que ha comès), les idees del qual qualifica de *boulet de canon*, mortíferes però encertades». En aquest punt, cal tenir present que Rolland, com tants altres escriptors de l'època, se sentí atret, des del 1917, per la Revolució Russa, que havia congriat l'esperança —aviat il·lusòria— d'obrir les portes d'un món nou (BASQUIN-BENSLIMANE 2007: 72).

LA INTELLECTUALITAT CATALANA I ROMAIN ROLLAND DURANT LA GRAN GUERRA

Un dels escriptors catalans que coneixia l'obra de Romain Rolland, especialment *Jean Christophe*, i fins mantingué amb ell una relació epistolar durant els primers anys de la Gran Guerra, fou Eugeni d'Ors (SANTA 1985 i 2007). A *Lletres a Tina* (1914-1915), Ors es mostrà neutral i, com Rolland, exposà la impossibilitat de prendre partit, tot i l'admiració que sentia per la cultura francesa; definí el conflicte entre França i Alemanya com una «guerra civil» i apostà per una idea mítica d'Europa arrelada en l'Imperi Carolingi de l'època de Carlemany (ORS 1993: 20-22). Amb aquests refistolats *grands mots*, Ors no feia altrament que sublimar —de manera solemne i tot— «els interessos materials de la seva classe» i, com a ideòleg, actuar de portaveu de l'opció majoritària de la burgesia catalana: un calculat neutralisme que confiava en els guanys que se'n podrien derivar i en la victòria d'Alemanya com a model social i polític per a les seves aspiracions d'hegemonia (MURGADES 1993: XVIII-XX).

Sigui com vulgui, en el context d'una campanya d'àmbit internacional a favor o en contra de Rolland, Ors defensà públicament *Au-dessus de la mêlée* i esdevingué l'ànima de l'efímer Comitè d'Amics de la Unitat Moral d'Europa, impulsor del manifest del 27 de novembre de 1914 (SANTA 1985: 425). A *Au-dessus de la mêlée* s'hi inclou un capítol, el X, intítulat «Pour l'Europe. Un manifeste des écrivains et penseurs de Catalogne», que reproduïx la traducció íntegra al francès del manifest que impulsà Ors (ROLLAND 1923: 97-100).

D'aquesta manera, l'audàcia orsiana obtingué el valuós suport de Rolland, que «faisait sienne l'initiative des jeunes intellectuels catalans et la diffusait dans le monde entier» (SANTA 2007: 204). Encara que, com hem vist, Ors signà, juntament amb Rolland i altres intel·lectuals pacifistes i neutralistes, la «Déclaration de l'Indépendance de l'Esprit», publicada a *L'Humanité* el 1919, les simpaties dretanes d'Ors amb alguns pensadors d'Action Française, partidaris del nacionalisme i del bel·licisme exaltats, l'allunyaven del pensament democràtic, progressista i pacifista de Rolland. Les diferències ideològiques els durien, fet i fet, per camins ben diferents.

Cal tenir en compte que, a Catalunya, l'esclat de la Gran Guerra generà *grosso modo* una presa de partit majoritàriament favorable als aliats, mentre que els germanòfils foren minoritaris. Com ha sintetitzat August RAFANELL (2018: 31): «el catalanisme avançat no va dubtar gens a l'hora de prendre partit per la causa de la Triple Entesa, i particularment de França, que apareixia com a valedora de les llibertats amenaçades pels exèrcits germànics». La defensa del sistema democràtic, l'afinitat etnolingüística i la implicació de la Catalunya Nord eren els principals arguments dels catalanistes d'esquerres aliadòfils; en canvi, els sectors més conservadors —la Lliga Regionalista i els seus dirigents— van fluctuar entre un neutralisme estratègic i una declarada germanofília (RAFANELL 2018: 31). La posició d'Ors, avalada per Rolland, generà paradoxalment dures escomeses: d'una banda, de la intel·lectualitat d'Action Française, amb Charles Maurras al capdavant, que bàsicament li retreien el neutralisme antifrancès i germanòfil, i, de l'altra, del republicanisme catalanista, que criticà amb visceralitat i tot les concepcions orsianes (FUENTES 2009a: 231-240; 2009b: 245-252). Verbigràcia: la revista més representativa de la posició aliadòfila, *Iberia* (1915-1919), que dirigia Claudi Ametlla, arremeté amb duresa contra el neutralisme orsià i els plantejaments de Rolland i, en canvi, elogïà Maurras per la seva simpatia amb la francofília catalana (FUENTES 2009a: 221-222). Altres veus, en contrapartida, ponderaren positivament la integritat de Rolland. N'és un exemple la del poeta Joan Salvat-Papasseit (1917), signant del manifest orsià, però gens suspecte ideològicament, que lloà Rolland per haver avantposat, per sobre de la lluita fratricida i el militarisme, «l'amor a les nacions».

A *El quadern gris*, dietari presumptiu de l'any 1918, Josep Pla definia com «una posició lleugerament equívoca» la de la intel·lectualitat noucentista, liderada per Ors, durant la Gran Guerra: «Ors, l'home més afrancesat que fins ara he conegut, afrancesat fins al moll de l'os, havia defensat públicament Romain Rolland i *Au-dessus de la mêlée*. Riba havia cregut que un triomf d'Alemanya seria favorable als interessos polítics del nostre país (Prat de la Riba havia cregut el mateix)»; en canvi, la intel·lectualitat majoritària del país —amb figures prominents com Santiago Rusiñol— «s'havia mantingut en una francofilia de pedra picada, absolutament indiscutible» (PLA 1969: 794). Val a dir que l'autor d'*El quadern gris* no deixà de bescantar Rolland en alguns dels seus articles a *La Publicitat* de la dècada dels vint: en un, qualificava *Au-dessus de la mêlée* de «llibre insípid i il·legible», responsable d'exasperar «les passions patriòtiques més adotzenades» (PLA 1971: 48); en un altre, dedicat a Charles Péguy, ironitzava sobre el fracàs de les dues grans empreses endegades per Rolland, la universitat popular i el teatre per a obrers («Els obrers no anaven ni a la universitat ni al teatre»), que potser li haurien amargat la vida, i sobre «el regust germànic afrancesat» de l'escriptor, que compartia amb «tots els partidaris de la unitat moral d'Europa» (PLA 1983: 103-104). En recordar la història interna de la Penya de l'Ateneu del temps de la Gran Guerra, on la francofilia era aclaparadora, alludí també a l'opció d'Ors i els simpatitzants de la Unitat Moral d'Europa, i de passada no s'estigué de menysprear de nou l'obra de Rolland:

Era una posició [la d'Ors] elevada, plena de raó, però totalment irrisòria i endarrerida. Era una posició que s'hauria hagut de defensar abans de la guerra. Defensar-la a guerra declarada, en els moments de Verdun —on els morts i ferits que es produïen feia basarda—, era d'una inanitat purament acadèmica. [...] També en aquell moment es parlà del llibre de Romain Rolland, *Au-dessus de la mêlée*, moviment més descarat que el de la Unitat Moral. Alguns esnobs de Barcelona havien llegit el llibre de Romain Rolland *Jean Christophe*, llibre llarg, pesadíssim i plujós. [...] L'obra de Rolland, que vivia exiliat a Suïssa, ací no tingué arrel. (PLA 1977: 425)

En les seves *Memòries polítiques, 1890-1917*, Claudi Ametlla, francòfil declarat, també evocà que, a Catalunya, un dels —pocs— germanòfils més discutits fou Eugeni d'Ors. «Amb uns quants articles i un manifest “per la unitat moral d'Europa”, signat per ell i alguns amics seus», Ors s'hauria fet ressò de «la posició que de Suïssa estant defensava l'escriptor francès Romain Rolland, desitjós de restar “au-dessus de la mêlée”» (AMETLLA 2013: 417). En un context de profunda polarització, tant Rolland com Ors foren incompresos, segons AMETLLA (2013: 417), per l'opinió pública: el primer hagué d'expatriar-se i fou perseguit; el segon fou «molt censurat per la gran majoria dels catalans, molts dels quals no sabien veure en la seva actitud altra cosa que una germanofília dissimulada». A les pàgines aliadòfiles d'*Iberia*, que Ametlla dirigia, el poeta Josep CARNER (1915) hi publicà un article intítulat amb fina ironia «Aurea pax», en el qual retreia a Rolland que volgués «continuar parlant en nom de la humanitat i les idees transcendents, encara que sonin els canons i la terra es traspalsi».

UN REFERENT INTELLECTUAL IMPRESCINDIBLE D'ENTREGUERRES

La revifalla del pacifisme en la immediata primera postguerra mundial situà novament Romain Rolland, Premi Nobel de Literatura de 1915, com un referent intel·lectual imprescindible —no tan sols pels participants del moviment per la pau. Des de les pàgines rutilants de *D'Ací i d'Allà*, posem per cas, Carles SOLDEVILA (1926) reprenia els lectors que haguessin oblidat el nom de l'escriptor francès i recordava que, «en lloc de combatre contra un país o contra una coalició de països, [Rolland] va decidir de combatre contra l'egoisme i la hipocresia de tots. En començar l'horrible carnatge de 1914, la primera veu que va elevar-se a maleir la guerra i a proclamar la seva fe en la unitat moral d'Europa va ésser la seva». Segons Soldevila, el clam rollandià havia tingut, a Catalunya, un eco «fals» en Eugeni d'Ors que, en els seus articles, havia tractat endebades de «combinar paradoxalment l'esperit humanitari de Romain Rolland amb l'esperit autorista d'un bon deixeble d'Acció Francesa».

Un altre setmanari com *Mirador* (1929-1936), sempre amatent també a la modernitat europea, recollí en les seves planes la defensa

abrandada de l'URSS que Rolland havia exposat a la *Nouvelle Revue Mondiale* de febrer de 1931 (ANÒNIM 1931). Publicà igualment, el 1935 i el 1936, sengles respostes a l'enquesta de Georges Soria a Julien Benda i el mateix Rolland. En la primera, l'autor de *La trahison des clercs* (1927) lamentava la impossibilitat d'una transformació moral en pro de l'«esperit europeu» per la manca d'incidència dels intel·lectuals —com el mateix Rolland— en la seva societat: «l'acció dels *clercs* sobre els laics ha esdevingut enterament nul·la», adverava Benda (SORIA 1935: 8). En la segona, l'autor d'*Au-dessus de la mêlée* advertia dels perills tant de l'europeisme com de la idolatria de l'esperit d'independència, atès que el primer podia revestir la màscara d'un nou nacionalisme contra la resta del món i la segona dispensava la intel·lectualitat d'actuar (ROLLAND 1936). En una de les seves declaracions més compromeses amb el comunisme, confiat com estava llavors que «l'home nou» no es gestaria a Europa sinó a l'URSS, Rolland hi apostava per una acció coordinada de la intel·lectualitat i el proletariat:

Els servidors de l'esperit no tenen el dret d'abstreure's superbament dels moviments socials i polítics. Formen un equip en la confederació del treball humà, una arma especial; allò que Stalin, després, ha dit amb una fórmula lapidària: “els enginyers de les ànimes”. No han pas d'atribuir a llur *arma* una superioritat, que no té, sobre les armes de llurs companys proletaris, sense els quals no serien res. L'objecte d'acció dels uns i dels altres ha d'ésser el mateix: instaurar una humanitat més justa, més lliure i més ordenada.

En les mateixes pàgines de *Mirador*, Ferenc Olivér BRACHFELD (1936), bon coneixedor de l'obra de l'autor de *Jean-Christophe*, considerava que Rolland era —malgrat que Benda ho refutés— un dels pocs «clercs» que no havien traït la seva missió com a tals. N'hi havia prou, al seu entendre, amb comparar «la russofília comunitzant d'un André Gide amb la seva: Gide és incapaç de cap vivència de comunitat, i només fa una anàlisi infinitesimal del seu jo, mentre que Rolland serveix la idea per la idea mateixa». Després de traçar-ne l'evolució, Brachfeld conclouïa que, a setanta anys, Rolland tornava a trobar-se «enmig de la lluita de fet, i moralment — com sempre — molt *au-dessus de la mêlée*».

Més enllà de la recepció dels llibres o de la proposta teatral de Rolland, que es pot resseguir en les publicacions d'entreguerres, la seva posició intel·lectual a favor de la pau continuà sent un motiu de debat, no únicament en els cercles literaris. En aquest aspecte, el reputat jurista alacantí Rafael Altamira Crevea, membre de la Reial Acadèmia de Ciències Morals i Polítiques i professor de la Universitat de Madrid, distingia dues tendències del pacifisme en la seva perspicax conferència *La nueva literatura pacifista. El «Clerambault» de Romain Rolland* (1921): l'oficial, representada per la Societat de Nacions i el Tribunal de Justícia Internacional —del qual Altamira era membre des de la seva fundació—, que treballaven per aconseguir acords entre els estats; i la radical, pròpia dels qui desconfiaven dels governs i apostaven per camins diferents. Altamira opinava que la novel·la *Clerambault* de Rolland era una mostra del pacifisme radical. Després d'elogiar *Colas Breugnon*, es dolia que a *Clerambault* l'embolcall novel·lístic no encaixés amb el joc dialèctic de fons: «trazar, de un lado, el cuadro psicológico de la situación espiritual en que se halló durante la guerra una parte de la sociedad francesa, y de otro lado, un proceso de argumentación y de discusión sobre el tema de la paz y de la guerra, sobre sus causas y sobre los remedios para salir de la grave situación moral presente, siendo esta segunda parte la que absorbe dialécticamente a la primera» (ALTAMIRA 1921: 9).

Tot i així, aquest prestigiós jurista doblat de crític literari destacava l'encert de la novel·la a l'hora de plantejar les contradiccions en què es trobaren els pacifistes francesos —com el mateix protagonista, Clerambault— en esclatar la guerra o a l'hora de reflectir l'ambient bel·licista, l'«idealisme guerrer», la perversitat humana i la immoralitat generada per la conflagració en la societat francesa (ALTAMIRA 1921: 14-15). Excessivament radical li semblava, en escanvi, la visió negativa que Rolland oferia del patriotisme, atès que ho confonia amb «patrioterisme» i, des d'una posició internacionalista, feia incompatibles els conceptes d'*humanitat* i *pàtria* (ALTAMIRA 1921: 20-25 i 35). Més reeixida era, a criteri seu, la fluctuació que Clerambault manifestava al voltant de l'eficàcia dels instruments de renovació social i de l'aprenentatge real de la lliçó proporcionada per la guerra (ALTAMIRA 1921: 43). En les paraules finals de la seva conferència, reconeixia la coinci-

dència de «doctrina» amb Clerambault (i Rolland): la confiança en la millora de la societat per mitjà de l'educació de l'esperit individual i col·lectiu (ALTAMIRA 1921: 44).

No sempre Rolland esdevingué un referent en positiu o, si més no, ideal per tal d'establir-hi un debat enriquidor com el que proposava Altamira, sinó que també fou objecte d'atacs furibunds que pretenien desacreditar-lo sense mirar prim. El 1930, el periodista Javier Bueno García —corresponsal del diari *ABC* a França durant la Gran Guerra; el 6 d'abril de 1923 entrevistà Adolf Hitler per a aquest diari— publicà a Barcelona l'opuscle *Una crítica al libro de Romain Rolland «Au-dessus de la mêlée»*, en què plantejava una sorprenent tesi de lectura, segons la qual aquest assaig era, en realitat, una acusació subliminal contra Alemanya (BUENO 1930: 3). Tot tergiversant les intencions i l'argumentari de Rolland, li retreia que, com tot francès, judiqués de manera maniquea que «los argumentos franceses son todo luz, en tanto que los argumentos alemanes son todo tinieblas» (BUENO 1930: 34). Des d'una flagrant germanofília, estava convençut que el poble alemany no feia res més que autodefensar-se dels enemics; era víctima del menyspreu i l'odi dels francesos, i dels interessos dels anglesos; s'erigia en dic de contenció dels russos i en un exemple de modernitat, cultura i progrés, etcètera.

Sobre el manifest de la intel·lectualitat catalana, recollit en el capítol X d'*Au-dessus de la mêlée*, BUENO (1930: 44) replicava que França era l'única que havia proclamat, per tots els mitjans, que l'adversari havia de ser aniquilat i que la victòria seria incompleta sense el seu esclafament: «Sólo en Francia se sueña con la destrucción de la raza alemana, de la ciencia alemana, de todo lo que sea alemán, y no hemos de repetir lo que a este propósito escribieron en libros, folletos, revistas y periódicos todas las plumas de Francia, desde el poetastro Paul Fort hasta Anatole France». Segons el seu punt de vista, el manifest orsià estaria adreçat, al cap i a la fi, a «los vesánicos propagandistas franceses que predicán la guerra sin cuartel al “boche”» (BUENO 1930: 44). Tot i l'adscripció manifesta al neutralisme i a la imparcialitat de què feia gala sovint, l'opuscle-libel de Bueno, clarament germanòfil, desvirtuava de cap a cap les intencions de Rolland i destil·lava tics antidemocràtics i palmàries advocacions per les tiranies de signe patriòtic.

En els primers anys de la dècada dels trenta, malgrat l'accentuació progressiva de la polaritat i de les tensions ideològiques, la figura de Rolland com a intel·lectual compromès tingué també predicament en el món cultural català. El 1930, l'editorial Políglota de Barcelona publicà la seva biografia *Mahatma Gandhi*, que es convertí en un dels llibres més venuts en la Diada del Llibre d'aquell any. El nom de Francesc Macià, que en signava el pòrtic, datat a Brusselles l'11 de setembre de 1930, hi degué influir considerablement. MACIÀ (2010: 30) hi recordava que Rolland fou un dels signants del manifest a favor dels encausats pels Fets de Prats de Molló de 1926, i el batejava com un «apòstol dels drets de l'Home i dels pobles» i un «fervent precursor pràctic i exemplar del vertader internacionalisme». En la ressenya del llibre, Domènec GUANSÉ (1930), que com a crític estava al corrent de l'obra literària de l'escriptor francès, esbossà un retrat de la seva significació intel·lectual: «Gran i sovint llampeguejant escriptor; escriptor de raça, és com a artista admirable. Però més admirable, encara, com a home i com a consciència liberal. Romain Rolland, en quin conflicte humà, en quina crisi de la llibertat, davant de quin crim dels poders constituïts no ha fet sentir la seva veu alterosa i vibrant? L'amor a la humanitat, l'amor als caiguts, als humils, és el que inspira essencialment la seva obra. Ell és l'apologista del cristianisme humanitari de Tolstoi; ell fou una de les primeres consciències europees a revoltar-se contra el gran crim de la Gran Guerra; ell ha estat un dels primers a comprendre tot el valor humanitari del moviment hindú i l'alta valor moral de Gandhi».

«COMPANY DE RUTA» DELS COMUNISTES DURANT LA GUERRA D'ESPANYA

En plena guerra i revolució de 1936-1939, la figura de Romain Rolland fou reivindicada, a més de per la seva faceta de dramaturg (FOGUET 2005), com un dels intel·lectuals que donaven suport explícit a l'URSS i, amb més o menys discrepàncies, es captien com a «companys de ruta» dels comunistes. El setmanari *Mirador*, ara sota l'ègida del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), publicà la carta que, datada a Villeneuve el 5 de gener de 1936, ROLLAND (1937b)

adreçà als obrers estrangers de les foneries de Magnitogorsk per solidaritzar-se amb la indignació que els havia causat *Retour de l'URSS* (1936) d'André Gide, un llibre que titllava de «mediocre», «superficial» i «contradictori». Segons el seu parer, el ressò que havia tingut *Retour de l'URSS* era degut «al rebombori fet a l'entorn del nom de Gide i a l'explotació de la seva celebritat pels enemics de l'URSS, sempre alerta i disposats a servir-se en contra d'ella de totes les armes que s'ofereixen a llur maldat». En les pàgines de *Treball*, òrgan del PSUC, atentes també als posicionaments públics de Rolland, s'arribà a publicar, traduïts al català, un parell d'articles seus: «Les Termòpiles d'Occident» (28 de novembre de 1936) i «En el primer aniversari de la mort de Gorki (1868-1936)» (19 de juny de 1937).

Les relacions problemàtiques que Rolland establí amb els sectors comunistes que maldaven per atreure'l a les seves files és un dels leit-motivs del seu dietari personal corresponent als darrers anys de la Guerra d'Espanya, publicat amb el títol de *Journal de Vézelay, 1938-1944* (2012). Des de 1917, Rolland esdevé un «compagnon de route de l'URSS» i adopta un rol cada vegada més actiu en aquest aspecte fins al 1937, any en què comença a adonar-se de l'error, per bé que persisteix en el suport a l'URSS com a bastió de l'antifeixisme (BASQUIN-BENSLIMANE 2007: 74). En el dietari de 1938, reitera la voluntat de mantenir-se com a intel·lectual independent de qualsevol *engagement* polític: «si, dans l'action sociale et politique de l'heure présente, je suis entièrement avec l'Internationale Communiste, dans la pensée, je revendique la liberté entière de l'esprit, je ne l'enrôle pas au service d'un credo» (ROLLAND 2012: 66). En una lletra a Jean-Richard Bloch, datada el 2 d'octubre i reproduïda parcialment al dietari, lamenta que els seus amics dirigents del Partit Comunista Francès (PCF) desconeguessin el rerefons del poble, amant de la pau, i n'estiguessin tan desvinculats en moments crítics en què havien d'encapçalar-lo (ROLLAND 2012: 118). Això no obstant, manifesta la seva fidelitat al sindicat i al partit comunistes —el PCF i la Confederació General del Treball—, per tal com entenia que sempre havien lluitat enèrgicament contra la guerra (ROLLAND 2012: 127). A la Conferència Nacional del PCF a Gennevilliers (gener de 1939), a què fou convidat, hi adreçà una salutació en la qual distingia els socialistes i els comunistes com els autèn-

tics hereus de la Revolució Francesa, i, per enèsima vegada, feia una nova crida a establir i mantenir la pau (ROLLAND 2012: 154).

Ara bé, en un context en què França estava en perill sota l'amenaça del feixisme, Rolland fou crític amb la política del PCF contra el govern Daladier i defensà la necessitat d'una unió de totes les forces a l'interior de França i, si era possible, amb les d'altres països democràtics per lluitar contra la pugnacitat cada vegada més visible dels estats totalitaris (ROLLAND 2012: 167-168). Gelós de la seva independència, tot i que era conscient que l'opinió pública el vinculava sense ambages al comunisme, les seves desavinences amb el PCF s'accentuen a partir de les acaballes de 1938. En el dietari deixa escrites crítiques a Stalin, que arriba a qualificar de «semi-barbare», i assegura que mai no havia consentit els Processos de Moscou, ni havia fet apologia personal del dirigent soviètic (ROLLAND 2012: 203 i 238). El pacte entre Hitler i Stalin l'agost de 1939 fou la gota que feu vessar el got: ho interpreta com una cínica traïció, «à toute bonne foi, à toute moralité politique» (ROLLAND 2012: 248). L'oposició al pacte el condueix, fins i tot, a dimitir com a mostra de protesta de l'Associació Francesa d'Amics de l'URSS i a suggerir-ne la immediata dissolució (ROLLAND 2012: 250).

La lectura del seu dietari posa més matisos a una de les ombres que podrien entelar la trajectòria de Rolland com a lluitador demòcrata i pacifista: la condició de «company de ruta» del comunisme soviètic. Stephen KOCH (1995: 36) sosté que Rolland fou manipulat per l'*apparat* estalinista que hi destinà una de les seves agents secretes, Marie Koudacheva, futura muller de l'escriptor, que hauria reeixit en la seva comesa. Als Arxius centrals del partit comunista a Moscou, s'hi atresorarien, sempre segons KOCH (1995: 37), nombrosos dossiers que provarien les avinenteses en què «la célébrité et les principes essentiels de Romain Rolland furent exploités, utilisés et réutilisés, pendant qu'il dansait la valse de l'“innocence”». A partir del moment en què es casà amb Rolland, el 1934, i fins a la mort del marit, el 1944, Koudacheva s'hauria consagrat, en col·laboració amb altres agents dels serveis secrets soviètics, a «orienter chaque intervention publique de l'écrivain» (KOCH 1995: 37). Tot i que altres estudis avalen aquesta tesi, KOCH (1995: 37) jutja amb severitat excessiva la posició de Rolland com a potencial «apòstol de l'estalinisme»: «La vanité de Ro-

main Rolland lui commandait de se croire en possession d'un esprit presque unique en son genre par son courage et son indépendance. En vérité, c'était un être très infatué, plein de soi, facile à mener par le bout du nez et aisément effrayé. [...] Tout au long de ces années au cours desquelles il fut manipulé, Rolland se complut dans une semi-ignorance résultant de ce que nous avons appelé la "dénégation intérieure"».

Com a contrapunt, altres aproximacions defensen que Marie Koudacheva no fou una «agent soviètica», sinó una «"agent" d'influence», que seria utilitzada «en place» pel règim soviètic «pour servir d'intermédiaire et mieux encadrer l'action de Rolland dans son engagement plus ferme» (DUCHATELET 2015: 21). Dit així, ben mirat, sembla més aviat una manera d'atenuar la tesi de Koch, la qual, tanmateix, és feble des del moment que no aporta cap prova documental dels dossiers dipositats als arxius russos que demostrarien la condició de Rolland com a «company de ruta» incondicional dels soviètics. Comptat i debatut, més enllà de la instrumentalització de què d'una manera o altra —com tants altres intel·lectuals del seu temps— fou objecte (CAUTE 1968), el fet és que la signatura del pacte germanosoviètic el 1939 li llevà les darreres il·lusions i el ratificà en la convicció que els intel·lectuals —i encara menys els idealistes— no havien de prestar-se a l'acció política: la seva missió era, ras i curt, la creació intel·lectual (BASQUIN-BENSLIMANE 2007: 74). En assabentar-se de les annexions territorials de l'URSS durant la Segona Guerra Mundial no dubtà a considerar-les un error polític i moral d'extrema gravetat i, posteriorment, pocs dies abans de la seva mort, rebutjà de nou adherir-se al partit comunista, a despit de mantenir-hi lligams personals i simpaties polítiques (ALBERTINI 2007: 108 i 112-113).

MODEL DEL COMPROMÍS ANTIFEIXISTA PER ALS ESCRITORS CATALANS EN TEMPS DE GUERRA I REVOLUCIÓ

Entre els elogis que rebé Rolland dels escriptors catalans antifeixistes durant els anys de la guerra i la revolució, Lluís Capdevila fou un dels seus més fermes i insistents reivindicadors. Li dedicà a *La Hu-*

manitat (ERC) unes paraules d'agraïment — «un dels més grans artistes del món», «un Home amb majúscula» — per haver-se posat al costat del govern legítim i per haver llançat una crida pública que reclamava ajudar la República i defensar la democràcia i la pau a Espanya (CAPDEVILA 1936). Després de valorar com a exemplar la seva trajectòria des del 1914 i de reivindicar-ne l'obra, poc difosa a Catalunya, el definí com «un gran amic de la nostra causa» i «un patriota d'Europa» (CAPDEVILA 1938a). Talment bona part dels «esperits més alts, els més selectes» d'arreu del món — d'Albert Einstein a Charles Chaplin, tot passant per Aldous Huxley, Thomas i Heinrich Mann, Jean Cassou, Charles Vildrac, Henri-René Lenormand, André Gide, Julien Benda, Waldo Frank, i molts altres —, Rolland havia pres partit a favor de la lluita per la llibertat i la dignitat d'Europa que es lliurava en la Guerra d'Espanya (CAPDEVILA 1938b). Com a amic de la pau, CAPDEVILA (1938c) rebutjava les armes i exalçava els llibres: la civilització — assevera de manera gràfica — no era «la fàbrica d'armament», sinó «la cambra de treball de Romain Rolland». Estèticament, Rolland també fou considerat, per CAPDEVILA (1938d), un dels autors que calia recuperar, de bracet de Nikolai Gógol, Henrik Ibsen, August Strindberg, Anton Txèkhov, Gerhart Hauptmann o Maksim Gorki, entre d'altres, per a la renovació de l'escena catalana coetània.

En el debat obert sobre el compromís i la funció de l'escriptor en plena guerra i revolució, altres veus s'afegiren a vindicar Rolland com a model a seguir. Josep Maria FRANCÉS (1936) ho expressà amb tots els ets i uts: «Si com a homes tenim el deure ineludible de pronunciar-nos, com a escriptors, servidors del Poble, hem d'imitar l'actitud de Romain Rolland l'any 1914, i penjar la nostra ploma “au-dessus de la mêlée”». Alfons MASERAS (1936), un dels signants de la «Déclaration de l'Indépendance de l'Esprit», subratllà que, amb motiu de la guerra, «la noble veu de Romain Rolland s'aixeca una altra vegada com la veu assenyada d'Europa, de l'Europa veritable que servei i afaiçona la consciència de la humanitat», en aquest cas donant suport a la democràcia espanyola. Ferran CANYAMERES (1938), des del setmanari *Meridià* (PSUC), enaltí Rolland — juntament amb Barbusse — en un article que duia per títol «Dos apòstols»; destacà l'admiració que els dirigents soviètics sentien per ell, i valorà que, en la Guerra d'Espa-

nya, es posés «obertament al costat dels proletaris que amb tanta valentia han sabut repellar l'assalt dels militars i feixistes a les fins ara porugues llibertats de la nostra terra». Fins i tot, des del publicisme anarquista es reputà la figura de Rolland com un escriptor revolucionari. En la conferència que pronuncià al cinema Coliseum de Barcelona el 21 de març de 1937 sobre «l'art de la Revolució», Higinio NOJA Ruíz (1937) qualificava Rolland com «el escritor más grande de Francia y conocido y admirado por todo el mundo» i, després de destacar *L'Âme enchantée*, el tingué —malgrat les seves simpaties comunistes— per un dels seus: «es un escritor revolucionario, aunque no milite en las filas de los partidos de extrema izquierda, y describiendo los vicios sociales hace más labor revolucionaria que todos los demagogos juntos con sus catilinarias encendidas y detonantes».

No cal dir que la Guerra d'Espanya i el context prebèl·lic d'Europa tornaren a remoure la consciència d'un esperit tan sensible com el de Romain Rolland: «Toutes nos forces sont, en Europe, absorbées par les tragiques événements d'Espagne et par la menace de guerre qui pèse sur tout l'Occident —sur toute l'Europe», escriu en una missiva a Devdas Gandhi, datada el 2 de desembre de 1936 (ROLLAND 1960: 489). Per mitjà de cartes, manifestos, articles o declaracions, Rolland es posicionà de manera pública i notòria a favor del govern legítim de la República i interpellà reiteradament la comunitat internacional perquè s'unís per lluitar contra el feixisme. Com afirmava l'editorial de la renovada *La Veu de Catalunya* (PSUC) del 14 d'agost de 1936, Rolland esdevenia l'exemple de la intel·lectualitat agermanada amb «el més profund sentit de democràcia»; als antípodes s'hi trobava Miguel de Unamuno: «Unamuno és el centre de l'Univers. Romain Rolland és l'home d'esperit prou vast per a comprendre i estimar la partícula més insignificant de l'Univers» (ANÒNIM 1936). Certament, Rolland no estalvià esforços per proclamar de manera enèrgica la seva solidaritat amb la República espanyola, agredida pel feixisme, com a avantguarda en la lluita per la democràcia, les llibertats i la pau.

L'opuscle *Les veus de la intel·ligència i la lluita del poble espanyol*, editat pel Comissariat de Propaganda el 1937 amb pròleg de Carles Pi i Sunyer, presenta Rolland com «un dels més actius fustigadors de l'aixecament militar espanyol» i aplega tres documents de la seva au-

toria, que insistien en la necessitat que les democràcies europees donessin suport a la lluita contra el feixisme a Espanya: la lletra que adreçà al president de la República espanyola, la crida en ajut de l'Espanya republicana i la protesta pels bombardeigs de Madrid (COMISSARIAT 1937: 14-19). El seu nom es pot trobar també entre els primers sotasignats de la «Declaració dels intel·lectuals francesos a propòsit dels esdeveniments d'Espanya» i la «Resolució presa pel secretariat internacional de l'Associació d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura» (COMISSARIAT 1937: 22-26). Entre altres preses de partit de l'autor d'*Au-dessus de la mêlée*, destaquem-ne pel cap baix dues més: d'una banda, la carta que, datada el 12 d'octubre de 1936, envià als redactors de *Nova Ibèria*, editada pel Comissariat de Propaganda, en què afirmava que «le sort de notre Occident se joue sur vos champs de bataille. A votre victoire est attaché le destin de la liberté d'Europe» i es planyia del fet que França no combatés al costat de la República (ROLLAND 1937a); de l'altra, l'emotiva entrevista que, a Ville-neuve, li feu Margarita NELKEN (1938), una de les dirigents del Partit Comunista d'Espanya, en la qual Rolland es mostrà resolutament partidari de prendre partit, a diferència del que havia fet el 1914, i es desfeu en elogis per al poble espanyol i els combatents republicans com a esperança i salvació de l'Europa democràtica.

La posició intel·lectual de Rolland enfront de la Guerra d'Espanya i la pau mundial és un altre dels fils conductors del dietari íntim que escriví durant el 1938-1939 —el suara esmentat *Journal de Vézelay, 1938-1944*. Són diverses les entrades d'aquests anys en què Rolland expressa directament o indirecta la seva inquietud per l'evolució de la Guerra d'Espanya, que coneix per les informacions o els testimonis personals. Per exemple, per mitjà de l'escriptor americà Waldo Frank, que el visita a Vézelay el 26 d'agost de 1938, s'assabenta que la República viu una de les seves hores més fosques, «quand l'armée de Franco avait forcé les lignes de Catalogne» (ROLLAND 2012: 82). A més de donar suport explícit i notori a la República espanyola, greument envestida pel feixisme, Rolland no deixà de lluitar per la pau mundial. L'11 de setembre de 1938 anota, en el dietari, que ha signat un telegrama que el Comitè Mundial contra la Guerra i el Feixisme adreçà als governs francès i anglès per reclamar-los «obtenir immédiatement

accord puissances démocratiques pour empêcher par union étroite et mesures énergiques attentat perpétré par Hitler contre indépendance et intégrité Tchécoslovaquie et par conséquent contre paix européenne» (ROLLAND 2012: 86).

Contrari a les concessions fetes a Hitler, Rolland creia que calia mantenir una actitud digna i ferma enfront de les seves exigències i judicà que l'Acord de Munic era una capitulació degradant que afeblia les democràcies europees. La nit del 12 de setembre de 1938 escolta a la ràdio la intervenció de Hitler al Congrés de Nuremberg, aclamada frenèticament pels seus seguidors, i escriu, indignat, al dietari: «Le monde entier est, comme moi, aux écoutes, angoissé. La paix du monde, le meurtre du monde, sont dans les mains de cet insensé, qui se croit l'homme du Destin!» (ROLLAND 2012: 98). Al cap d'uns quants dies, a propòsit d'un discurs també radiat del president nord-americà Roosevelt, reitera la seva confiança en la «victòria moral» de les democràcies, que havien sabut «marquer leur suprématie de raison et d'humanité sur le condottiere fanatique, ivre de ses haines, de son orgueil et de sa force» (ROLLAND 2012: 115). Més endavant, consigna també en el dietari aquesta frase lapidària, ben reveladora: «Le spectre bolchevik pâlit, s'efface à l'arrière-plan. L'ennemi n° 1 est Hitler» (ROLLAND 2012: 139).

Talment durant la Gran Guerra, la vigília de l'esclat de la Segona Guerra Mundial la seva figura fou de nou el centre de la diana dels insults de l'extrema dreta francesa (ROLLAND 2012: 110). La defensa de la pau, la democràcia i la llibertat el dugué a signar nombrosos manifestos i a expressar la seva solidaritat envers els polítics o els intel·lectuals reprimits pel feixisme. N'és un exemple la presidència del Comitè Thaelmann, creat en suport al cap del partit comunista alemany, confinat des de 1933 al camp de Bautzen pels nazis (ROLLAND 2012: 101), o la lletra que adreçà al president Eduard Beneš, el 7 d'octubre de 1938, per expressar-li la seva admiració i solidaritat com a vencedor moral de «cette affreuse capitulation [l'Acord de Munic], consentie aux chantages de la violence par les chefs sans courage et sans foi des démocraties d'Occident» (ROLLAND 2012: 123). Junta-ment amb un grup d'escriptors francesos, reclamà a Estocolm el premi Nobel de Literatura per a Karel Čapek i a Oslo el premi Nobel de

la Pau per al president Beneš, dues de les personalitats txeques més insignes del moment (ROLLAND 2012: 128).

Com a president d'honor del moviment pacifista Amsterdam-Pleyel de lluita contra el feixisme i la guerra, creat per ell mateix i Barbusse el 1933, envià una crida per al Congrés Nacional que tindria lloc a París entre l'11 i el 13 de novembre de 1938, en què defensava la pau, la llibertat, la igualtat de classes i la justícia social per fer front als dictadors i les seves oligarquies còmplices que intimidaven greument l'Europa democràtica (ROLLAND 2012: 134). A la profunda preocupació per les persecucions dels nazis que patien els jueus a Alemanya, s'hi afegia també la situació de la República espanyola, que perdia cada vegada més terreny amb l'avenç de les tropes franquistes (ROLLAND 2012: 150). El 26 de gener de 1939 es fa ressò en el dietari de la «chute de Barcelone» i, uns quants dies més tard, de l'esfondrament de Catalunya:

En dix jours, la Catalogne s'effondre. La population terrifiée fuit par troupeaux vers la France. Les dernières armées républicaines, sous la direction des intrépides Líster et Modesto, s'arcbutent désespérément aux monts, pour protéger la fuite. Gouvernement, armées, peuple des villes et des campagnes, femmes, enfants, tout le matériel, tout déborde en torrent sur la France. Des centaines de milliers, sans ressources, affamés. On les achemine, par paquets, sur toutes les régions. [...] Les armées franquistes les suivent à la trace, jusqu'à la frontière. Et les avions (italiens?), ignoblement, pour rien, pour le plaisir! continuent, jusqu'au dernier jour, à bombarder les misérables peuples vaincus. (ROLLAND 2012: 159)

UN APUNT FINAL

Tant en l'àmbit públic com en el privat, Romain Rolland no deixà mai d'exercir, en plena Guerra d'Espanya, la seva funció d'intel·lectual compromès amb la lluita antifeixista a favor de la democràcia i dels drets humans, que tenia en terres peninsulars el primer front obert a Europa. En poc més de dues dècades, al compàs de cada conjuntura històrica, Rolland passà de ser un far de la unitat moral d'Europa, un

esperit independent que clamava al desert enfront de la follia bel·licista durant la Gran Guerra, a esdevenir un símbol del compromís intel·lectual antifeixista a la dècada dels trenta. Pel seu esperit lliure, per la seva lucidesa indefallent, per la seva lluita en pro de la veritat, per la seva inequívoca dimensió europeista, Rolland era percebut per la intel·lectualitat progressista com la veu de la consciència d'una Europa cada vegada més polaritzada. Com tants altres escriptors i pensadors d'esquerres, Rolland fou «compagnon de route» del comunisme que, en la confrontació oberta entre democràcia i feixisme, s'albirava com una via — més tard, contradictòria i quimèrica, tanmateix — per edificar un món nou de les cendres i els desenganys de la primera postguerra mundial. Convé no oblidar tampoc l'ascendència de Rolland en el moviment pacifista d'entreguerres com a capdavanter de múltiples iniciatives contra la guerra i a favor de la pau. Totes aquestes facetes de la figura i l'obra de l'autor d'*Au-dessus de la mêlée* tingueren, com hem comprovat, una repercussió notable en les lletres catalanes que, des d'òptiques ideològiques i valoracions diverses, l'erigiren en un referent intel·lectual de primer ordre.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALBERTINI (2007): Jean Albertini, «Les dernières années (1939-1944)», *Europe*, 942, ps. 105-116.
- ALTAMIRA (1921): Rafael Altamira, *La nueva literatura pacifista. El «Clerambault» de Romain Rolland*, Madrid: Editorial Reus.
- AMETLLA (2013): Claudi Ametlla, *Memòries polítiques, 1890-1917*, Barcelona: RBA.
- ANÒNIM (1931): «Mirant a fora», *Mirador*, 107 (19-2-1931), p. 3.
- ANÒNIM (1936): «Editorial. Intel·lectuals i homes», *La Veu de Catalunya*, 14-8-1936, p. 1.
- BASQUIN-BENSLIMANE (2007): Claire Basquin-Benslimane, «Romain Rolland, intellectuel engagé?», *Europe*, 942, ps. 65-76.
- BRACHFELD (1936): Férénc Olivér Brachfeld, «Romain Rolland. Un “clerc” que no ha traït», *Mirador*, 364 (6-2-1936), p. 6.
- BUENO (1930): Javier Bueno García, *Una crítica al libro de Romain Rolland «Au-dessus de la mêlée»*, Barcelona: Impremta Moderna.

- CANYAMERES (1938): Ferran Canyameres, «Dos apòstols», *Meridià*, 35 (9-9-1938), p. 3.
- CAPDEVILA (1936): Lluís Capdevila, «Paraules d'elogi a Romain Rolland», *La Humanitat*, 3-9-1936, ps. 8 i 5.
- CAPDEVILA (1938a): Lluís Capdevila, «Romain Rolland: la vida exemplar d'un gran amic de la nostra causa», *Catalans!*, 7 (20-4-1938), ps. 3-4.
- CAPDEVILA (1938b): Lluís Capdevila, «Les veus amigues: Jean Cassou», *Catalans!*, 10 (20-5-1938), p. 5.
- CAPDEVILA (1938c): Lluís Capdevila, «La sang», *La Humanitat*, 29-10-1938, p. 4.
- CAPDEVILA (1938d): Lluís Capdevila, «Ressurrecció d'Enric Ibsen», *Meridià*, 46 (26-11-1938), p. 7.
- CARNER (1915): Josep Carner, «Aurea pax», *Iberia*, 1 (10-4-1915), p. 8.
- CAUTE (1968): David Caute, *El comunismo y los intelectuales franceses (1914-1966)*, Barcelona: Oikos-tau.
- COMISSARIAT (1937): Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, *Les veus de la intel·ligència i la lluita del poble espanyol*, París: Comissariat de Propaganda.
- DUCHATELET (2015): Bernard Duchatelet, «Marie Koudacheva, une des “dames du Kremlin”?», *Cahiers de Brèves. Études Romain Rolland*, 35, ps. 18-22.
- FOGUET (2005): Francesc Foguet i Boreu, *Teatre, guerra i revolució. Barcelona, 1936-1939*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FRANCÉS (1936): Josep Maria Francés, «L'escriptor i el poble. Una conferència», *La Humanitat*, 14-10-1936, p. 4.
- FUENTES (2009a): Maximiliano Fuentes Codera, «La particular dimensió europea de Eugeni d'Ors durant la Primera Guerra Mundial», *Ayer*, 76, ps. 209-243.
- FUENTES (2009b): Maximiliano Fuentes Codera, «Charles Maurras i el republicanisme català contra Romain Rolland i Eugeni d'Ors. L'experiència de la Gran Guerra i els intel·lectuals catalans», *Afers*, 62-63, ps. 235-253.
- GUANSÉ (1930): Domènec Guansé, «L'esperit dels dies. Gandhi, Romain Rolland i Macià», *La Rambla de Catalunya*, 18-10-1930, p. 6.
- HESSE I ROLLAND (1972): Hermann Hesse i Romain Rolland, *D'une rive à l'autre. Correspondance et fragments du Journal*, París: Albin Michel.
- KOCH (1995): Stephen Koch, *La fin de l'innocence. Les intellectuels d'Occident et la tentation stalinienne: trente ans de guerre secrète*, trad. Marc Saporta i Michèle Truchan-Saporta, París: Bernard Grasset.
- MACIÀ (2010): Francesc Macià, «Pòrtic», dins: Romain Rolland, *Mahatma*

- Gandhi*, trad. Octavi Renart, Barcelona: Institut Català Internacional per la Pau - Angle, ps. 29-30.
- MARTÍ (2021): Antoni Martí Monterde, «Zwei... Zweig», dins: Stefan Zweig, *El món de 1914*, trad. Marc Jiménez Buzzi, Girona: Edicions de la Ela Geminada, ps. 9-27.
- MASERAS (1936): Zenon [Alfons Maseras], «Romain Rolland», *Diari de Barcelona*, 28-11-1936, p. 5.
- MURGADES (1993): Josep Murgades, «Estudi introductori», dins: Eugeni d'Ors, *Lletres a Tina*, ed. Josep Murgades, Barcelona: Quaderns Crema, ps. IX-CXII.
- NELKEN (1938): Margarita Nelken, «Mi entrevista con Romain Rolland», *El Noticiero Universal*, 18-5-1938, ps. 1-2.
- NOJA (1937): Higinio Noja Ruiz, *El arte de la Revolución*, Barcelona: Oficinas de Propaganda CNT-FAI.
- ORS (1993): Eugeni d'Ors, *Lletres a Tina*, ed. Josep Murgades, Barcelona: Quaderns Crema.
- PLA (1969): Josep Pla, *El quadern gris. Un dietari*, Barcelona: Destino.
- PLA (1971): Josep Pla, *Sobre París i França*, Barcelona: Destino.
- PLA (1977): Josep Pla, *Prosperitat i rauxa de Catalunya*, Barcelona: Destino.
- PLA (1983): Josep Pla, *Caps-i-puntes*, Barcelona: Destino.
- RAFANELL (2018): August Rafanell, «La guerra dels intel·lectuals catalans», dins: Rafael Castellà, coord., *Flames a la frontera. Catalunya i la Gran Guerra*, Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, ps. 30-33.
- ROLLAND (1923): Romain Rolland, *Au-dessus de la mêlée*, 99a edició, París: Librairie Ollendorff.
- ROLLAND (1936): Romain Rolland, «Els intel·lectuals i Europa. Una enquesta», *Mirador*, 359 (2-1-1936), p. 1.
- ROLLAND (1937a): Romain Rolland, «Une lettre de Romain Rolland», *Nova Ibèria*, núm. 1 (gener), p. 19.
- ROLLAND (1937b): [Romain Rolland], «Romain Rolland sobre André Gide», *Mirador*, núm. 406 (5 febrer), p. 5.
- ROLLAND (1960): Romain Rolland, *Inde. Journal (1915-1943)*, París: Albin Michel.
- ROLLAND (1961): Romain Rolland, *Compagnons de route*, París: Albin Michel.
- ROLLAND (2012): Romain Rolland, *Journal de Vézelay, 1938-1944*, edició de Jean Lacoste, París: Bartillat.
- SALVAT-PAPASSEIT (1917): Joan Salvat-Papasseit, «Romain Rolland», *Un Enemic del Poble*, 5, p. 1.
- SANTA (1985): M. Àngels Santa i Bañeres, «Eugeni d'Ors i Romain Rolland»,

- dins: *Homenatge a Antoni Comas*, Barcelona: Universitat de Barcelona, Facultat de Filologia, ps. 415-434.
- SANTA (2007): M. Àngels Santa i Bañeres, «Eugeni d'Ors et Roger Martin du Guard à travers Romain Rolland: des amitiés franco-allemandes», *L'Ull Crític*, 11, ps. 193-205.
- SOLDEVILA (1926): Carles Soldevila, «Panorama: Romain Rolland», *D'Ací i d'Allà*, 100, p. 495.
- SORIA (1935): Georges Soria, «Els intel·lectuals i Europa», *Mirador*, 356 (12-12-1935), ps. 1 i 8.
- TAGORE I ROLLAND (1961): Rabindranath Tagore i Romain Rolland, *Lettres et autres écrits*, París: Albin Michel.
- ZWEIG (1929): Stefan Zweig, *Romain Rolland. Sa vie. Son oeuvre*, trad. Odette Richez, París: Les Éditions Pittoresques.
- ZWEIG (2021): Stefan Zweig, *Dietaris*, ed. Knut Beck, trad. Tiana Puig i Soler, Barcelona: Quaderns Crema.